

Репеде Т. С.,

*аспірантка Навчально-наукового юридичного інституту
ПЗВО «Київський міжнародний університет»
<https://orcid.org/0000-0003-0272-4224>
tetiana_repede@ukr.net*

ЗАГРОЗИ ІНСТИТУТУ ОСВІТНЬОГО ОМБУДСМЕНА У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

THREATS TO THE INSTITUTION OF THE EDUCATIONAL OMBUDSMAN IN THE FIELD OF HUMAN RIGHTS PROTECTION IN UKRAINE

У цій статті досліджуються загрози, з якими стикається інститут освітнього омбудсмена в світі загалом та в Україні зокрема. Окреслюються виклики та ризики, пов'язані з професійною діяльністю інституту омбудсмена, що займається захистом прав людини. Беззаперечною та вкрай важливою є діяльність міжнародних організацій, як-от Міжнародний Інститут Омбудсмена (МІО), задля підтримки демократичних органів нагляду. Інститут омбудсмена повинен мати незалежність, яка забезпечується шляхом недопущення втручання в його діяльність органів державної влади та посадових осіб. Омбудсмен також користується свободою незалежної оцінки та можливістю самостійно вирішувати справи.

Важливо, щоб омбудсмен залишався політично нейтральним, що не тільки зберігає його позитивний імідж у суспільстві, але й запобігає прийняттю упереджених, необ'єктивних рішень. Висвітлюється досвід та керівні принципи МІО щодо координації роботи омбудсменів, які перебувають у складних обставинах, або зазнали нападу. Актуальність дослідження пов'язана зі становленням ролі освітнього омбудсмена у захисті прав людини в Україні, а також окресленні правових заходів, що можливо та потрібно вжити для усунення потенційних загроз.

В дослідженні використовується основна теза Міжнародного інституту омбудсмена щодо широкого спектру загроз інститутам омбудсмена, які водночас мають спільний знаменник: вони є прямою відповіддю на роботу омбудсменів з розгляду скарг та їхніх зусиль щодо захисту прав людини, боротьби з корупцією тощо.

Одним із ключових висновків цього дослідження є важливість розпізнавання та систематичного реагування на загрози, з якими стикаються інститути омбудсмена. Загрози можуть проявлятися в різних формах, таких як бюджетні обмеження, політичне втручання або адміністративні перешкоди. Ці виклики часто є прямою реакцією на роботу омбудсмена з розслідування скарг, притягнення до відповідальності державних установ та забезпечення доступу громадян до правосуддя.

Стаття завершується оглядом ініціативи омбудсмена Республіки Словенія щодо організації відкритого курсу дисертацій на тему прав людини. Відзначається її позитивний вплив на академічну успішність, обізнаність у сфері прав людини та активну участь у вирішенні суспільних проблем.

Ключові слова: *інститут омбудсмена, інститут освітнього омбудсмена, загрози інституту омбудсмена, легітимність, Міжнародний інститут омбудсмена (МІО), право на освіту.*

This article explores the threats faced by the institution of an educational ombudsman in the world in general and in Ukraine in particular. The author outlines the challenges and risks associated with the professional activities of an ombudsman institution engaged in the protection of human rights. The activities of international organizations, such as the International Ombudsman Institute (IOI), to support democratic oversight bodies are undeniable and extremely important. An ombudsman institution must have independence, which is ensured by preventing interference in its activities by state authorities and officials. The ombudsman also enjoys the freedom of independent judgment and the ability to decide cases independently.

It is important that the Ombudsman remains politically neutral, which not only preserves its positive image in the society, but also prevents biased and unbiased decisions. The article highlights the experience and guidelines of the IOI in coordinating the work of ombudsmen in difficult circumstances or under attack. The relevance of the study is related to the establishment of the role of the educational ombudsman in the protection of human rights in Ukraine, as well as the outlining of legal measures that can and should be taken to address potential threats.

The study uses the main thesis of the International Ombudsman Institute about a wide range of threats to ombudsman institutions, which at the same time have a common denominator: they are a direct response to the work of ombudsmen in handling complaints and their efforts to protect human rights, fight corruption, etc.

One of the key findings of this study is the importance of recognizing and systematically responding to the threats faced by ombudsman institutions. Threats can take many forms, such as budgetary constraints, political interference or

administrative obstacles. These challenges are often a direct response to the work of the ombudsman in investigating complaints, holding state institutions accountable and ensuring citizens' access to justice.

The article concludes with an overview of the initiative of the Ombudsman of the Republic of Slovenia to organize an open competition for dissertations on human rights. The author notes its positive impact on academic performance, human rights awareness and active participation in solving social problems.

Key words: *ombuds institution, educational ombuds institution, threats to the ombuds institution, legitimacy, International Ombudsman Institute (IOI), right to education.*

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси, що відбуваються в сучасній Україні і пов'язані з розвитком громадянського суспільства, правової, демократичної, соціальної держави, а також євроінтеграційними процесами вимагають проведення ефективних реформ в усіх суспільних сферах. Звертаючись до світового досвіду щодо інституту омбудсмена, нам потрібно зазначити Міжнародний інститут омбудсмена (МІО), що заснований у 1978 році, та є єдиною сучасною глобальною організацією, що об'єднує понад 200 незалежних інститутів омбудсмена з більш ніж 100 країн світу. МІО має шість регіональних відділень. На офіційному інтернет ресурсі Міжнародного інституту омбудсмена ми знаходимо наступне визначення омбудсмена: «особа, яка обіймає цю посаду, легітимізується парламентом – або шляхом прямих виборів, або шляхом призначення главою держави чи уряду за погодженням з парламентом чи після консультацій з ним. Роль інституту омбудсмена полягає в тому, щоб захищати людей від порушення прав, зловживання владою, несправедливих рішень і недобросовісного адміністрування. Вони відіграють дедалі важливішу роль у вдосконаленні державного управління, роблячи дії уряду більш відкритими, а його адміністрацію більш підзвітною громадськості» [1]. Як ми бачимо, визначення легітимності офісу омбудсмена, як правило, встановлюється парламентом або главою держави; або урядом за погодженням чи консультацією з парламентом. Процедура призначення або обрання омбудсмена може відрізнятися в залежності від країни та її політичної системи. Роль омбудсмена має вирішальне значення у просуванні належного врядування та підтримці верховенства права. Розслідуючи скарги та притягаючи державні установи до відповідальності за їхні дії або бездіяльність, омбудсмен допомагає забезпечити доступ громадян до правосуддя, а також щоб державні установи служили інтересам людей.

Використовуючи досвід міжнародних організацій, а саме Міжнародного Інституту Омбудсмена (МІО), ми можемо констатувати необхідність розгляду питання загроз інститут омбудсмена. Означити потреби систематизації загроз й надання цьому феномену публічного розголосу, з метою захисту та збереження демократичних підвалин діяльності інституту омбудсмена.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Дискурс навколо омбудсмена у вітчизняній науці та правовій доктрині є досить розвиненим. Зокрема, Ю. С. Шемшученко та Г. О. Мурашин були одними з перших науковців, які досліджували історію цього інституту. Крім того, існує чимало дослідників, які активно вивчають історію спеціалізованих омбудсменів, серед яких В. В. Баштанник, Л. В. Голяк, О. М. Грезіна, В. С. Закриницька, С. А. Косінов, Л. О. Лазарєва, К. В. Мануїлова, О. В. Марцеляк, Н. С. Наулік, Я. Н. Неділько та інші.

Формулювання завдання дослідження. Метою статті є означення загроз інституту освітнього омбудсмена в становленні правової держави та громадянського суспільства, систематизація світового досвіду стосовно означеного феномену через аналіз праць вітчизняних та зарубіжних науковців.

Виклад основного матеріалу. Питання забезпечення інституційної підтримки прав людини в освітньому секторі набуває все більшого значення в Україні. Створення в Україні спеціалізованих наглядових органів, таких як омбудсмен, є відповіддю на зростаюче визнання суспільством необхідності постійного урядового нагляду. Це є фундаментальним і життєво важливим елементом ефективності уряду. Нагляд має на меті отримати неупереджене уявлення про всі аспекти державного та суспільного життя. Він допомагає розв'язати недовіру між громадянами, суспільством та урядом, сприяючи неупередженому оцінюванню ефективності роботи уряду. Він також визначає, як

державні службовці, посадові особи та органи місцевого самоврядування виконують свої обов'язки перед громадянами та суспільством у межах чинного законодавства. Нині відбувається переоцінка ролі контролю з акцентом на те, що він слугує не лише засобом документування, а й регулятивним чинником. Це є значним кроком на шляху до визнання та створення в Україні гілки влади, яка займається контролем і наглядом [2, с. 18].

Міжнародний Інститут Омбудсмена (МІО) прагне просувати і розвивати концепцію омбудсмена і робить це різними способами: заохочує створення і розвиток інститутів омбудсмена там, де вони ще не існують, фінансує дослідження, проводить навчання і сприяє обміну інформацією та спільному навчанню. У своєму постійному діалозі з ключовими міжнародними організаціями та зацікавленими сторонами, МІО також бере участь в обговоренні тем, пов'язаних з омбудсменом, і робить заяви від імені всіх своїх членів. Як єдина глобальна організація, що представляє інститути омбудсмена, МІО розглядає сфери політики, які мають особливе значення для своїх членів, і, таким чином, робить свій внесок у покращення державних послуг у всьому світі [1].

Як зазначає український дослідник Олег Марцеляк, що згідно з правовою природою, інститут омбудсмена не наділений повноваженнями приймати остаточні рішення у справі. А тому може тільки намагатися переконати той чи інший орган державної влади розглянути оскаржене питання. Таким чином, завдання омбудсмена – переконати органи державної влади в необхідності відновити порушені права людини, здійснити можливі зміни у механізмі свого функціонування, особливо на тій ділянці, де допускаються масові порушення прав людини. Неімперативний характер повноважень омбудсмена, використання ним методу переконання забезпечують позитивне сприйняття органами управління цього інституту і його рекомендацій. Необхідно зауважити і такий позитивний аспект, що дуже часто завдяки посередницькій діяльності омбудсмена шляхи усунення порушень прав людини визначаються досягненням компромісу чи спільної угоди між особою, чії права порушені, та органами влади, їх посадовими особами, які порушили її права [2].

Проте не завжди ми маємо позитивний аспект та консенсус, як стверджують в МІО, протягом останніх чотирьох років, вони неодноразово надавали підтримку та виступали від імені омбудсменів, які працюють у складних умовах. В МІО переконані, що швидше за все, тема підтримки з боку МІО омбудсменів, які перебувають під загрозою, стикаються з репресіями або працюють у складних обставинах залишатиметься пріоритетною ще протягом тривалого часу в майбутньому. МІО продовжуватиме підвищувати обізнаність про ситуацію в конкретних відомствах, пропагувати Венеціанські принципи та Резолюцію ООН про омбудсмена як всесвітньо визнані стандарти для інформування сильних та незалежних інституцій та продовжуватиме співпрацю з відповідними міжнародними партнерськими організаціями. В МІО усвідомлюють, що ці загрози виникають на тлі зростаючих викликів і загроз для прав людини в багатьох країнах. Це ще одна причина для того, щоб відповісти на них і допомогти зміцнити інститути демократичного контролю, якими є омбудсмени. Особливо коли демократія ослаблена, підірвана або перебуває під загрозою, МІО вбачає необхідність у підтримці органів демократичного контролю, таких як омбудсмен, з метою захисту відповідних громадян. Загрози інституту омбудсмена можуть мати різні форми, але мають спільний знаменник: вони є прямою реакцією на роботу омбудсмена з розгляду скарг та його зусилля щодо захисту прав людини і боротьби з корупцією.

В методичних рекомендаціях МІО щодо підтримки колег, яким загрожує небезпека, що затверджені Радою директорів Інституту в Бангкоку, листопад 2016 року, подано термін «загрози» омбудсмену, який слід визначати наступним чином: «Будь-яка дія, яка прямо чи опосередковано спрямована проти інституту омбудсмена або його посадової особи і яка потенційно ставить під загрозу незалежну діяльність та виконання обов'язків омбудсмена» [3].

В методичних рекомендаціях МІО знаходимо в додатку детальний, але невичерпний перелік того, як омбудсмени можуть зазнавати тиску. Стверджується що перелік може бути доповнено новими можливими моментами загрози. Можливі загрози для інститутів омбудсмена наступні:

- обмеження бюджету або персоналу;
- незаконне усунення посадової особи (осіб);
- неспроможність призначити/обрати нову посадову особу;
- політичний тиск на діючу(их) особу(и);
- неправомірні звинувачення, що призвели до арешту посадової(их) особи (осіб);
- організаційні зміни (наприклад, неналежне злиття);
- зміни мандату або статуту, законодавчі ініціативи, які можуть вплинути на діяльність органу;
- зменшення формальної незалежності;
- нестабільне політичне середовище;
- наклеп на посадову особу (осіб) та/або персонал (наприклад, у медіа-кампаніях);
- адміністративне або судове переслідування;
- напади на діючу(их) особу(и) та/або персонал (усні, письмові або фізичні);
- жорстоке поводження з посадовими особами та/або персоналом;
- погрози вбивством посадовим особам та/або співробітникам [3, с. 6].

Як можна переконатись, спектр можливих загроз є чималим, проте може постійно розширюватись під впливом змінюваних соціокультурних умов. На думку вітчизняних науковців Барчука Валерія та Іванова Олександра, як і будь-якому державному органу, спеціалізованим омбудсменам необхідні гарантії діяльності. Вони мають закріплюватися нормативно-правовими актами, які регулюють діяльність уповноваженого. Аналіз правових актів зарубіжних країн, які визначають статус спеціалізованих омбудсменів, дає підстави сформулювати наступні гарантії їх діяльності:

- 1) заборона втручання інших органів державної влади в діяльність уповноваженого;
- 2) можливість самостійного створення статуту діяльності;
- 3) доступ до різноманітних джерел інформації;
- 4) юридична відповідальність посадових осіб за відмову від співпраці з уповноваженим;
- 5) наявність імунітету державного службовця;
- 6) безперешкодне забезпечення громадянам права петиції;
- 7) політична відповідальність перед суб'єктом призначення (обов'язок готувати чергові періодичні доповіді та право на позачергові, на основі яких до порушників прав людини і громадянина застосовуються заходи державного примусу);

8) можливість звернення до конституційного суду;

9) сталість складу (у випадку колегіального органу) [4].

Інститут освітнього омбудсмена в Україні знайшов своє нормативне закріплення у статті 73 Закону України «Про освіту» [5], де визначено, що з метою забезпечення належних умов для реалізації права особи на освіту в системі освіти діє освітній омбудсмен. Освітній омбудсмен у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, а також положенням про освітнього омбудсмена, що затверджується Кабінетом Міністрів України. Основна мета діяльності освітнього омбудсмена – захист прав здобувачів освіти, педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників. Ці права визначені зокрема у статті 53 Конституції України [6], де закріплено права кожного на освіту, обов'язковість повної загальної середньої освіти, необхідність забезпечення державою доступності та безоплатності освіти, сприяння її розвитку. Також стаття 3 Закону України «Про освіту» [5] містить норму щодо права на якісну та доступну освіту, а також рівні умови доступу до неї, незалежно від віку, статі, раси, стану здоров'я, інвалідності, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, кольору шкіри, місця проживання, мови спілкування, походження, соціального й майнового стану, наявності судимості, а також інших обставин і ознак. Статтями 53–55 Закону України «Про освіту» [5] визначено права різних груп учасників освітнього процесу. Кожна з цих груп має свої, специфічні права та обов'язки, виконання яких забезпечує дотримання прав інших груп учасників освітнього процесу.

Освітній омбудсмен призначається та звільняється з посади Кабінетом Міністрів України за відповідним поданням Міністра освіти і науки. Призначається особа на цю посаду на строк – п'ять років без права повторного призначення. Основними вимогами до претендентів на посаду освітнього омбудсмена є: наявність українського громадянства, безперервне проживання в Україні не менше п'яти років, наявність вищої освіти й досвіду роботи у сфері науки та освіти не менше п'яти років, вільне володіння українською мовою, знання чинного

законодавства тощо. До основних повноважень освітнього омбудсмена в Україні належить:

- розглядати подані здобувачами освіти, їх представниками, батьками, а також педагогічними та науковими представниками скарги та перевіряти, викладені в них факти;

- від закладів освіти і науки та освітянських органів, отримувати й аналізувати, узагальнювати інформацію, яка є необхідною для реалізації його функцій та завдань, у тому числі й інформацію з обмеженим доступом;

- проводити відповідні перевірки та, за їх результатами, приймати законні рішення для задоволення поданої скарги, надавати рекомендації освітнім організаціям, закладам;

- безперешкодно, у визначеному законом порядку, відвідувати органи місцевого самоврядування, органи державної влади, заклади освіти всіх рівнів;

- звертатися до правоохоронних органів, органів державної влади щодо порушення прав людини у сфері освіти та науки;

- надавати необхідні консультації освітянам, їх представникам, батькам та іншим суб'єктам;

- представляти інтереси особи у суді [7].

Потрібно наголосити, що інститут освітнього омбудсмена в Україні фактично функціонує з 2019 року. Натомість в зарубіжних країнах з розвиненою демократією дана інституція функціонує досить давно [8]. Наприклад, цікавою практикою легітиматії громадою діяльності омбудсмена стала ініціатива 29 грудня 2021 року Омбудсмена Республіки Словенія щодо організації відкритого конкурсу бакалаврських, магістерських та докторських дисертацій у галузі прав людини заслуговує на похвалу [9]. Ми проаналізуємо ключові аспекти цієї ініціативи, її цілі, результати та значення заохочення досліджень у сфері прав людини. По-перше, заслуговує на увагу рішення Омбудсмена сприяти дослідницькій діяльності у сфері прав людини серед студентів усіх трьох рівнів вищої освіти. Такий підхід сприяє розвитку культури академічного пошуку та критичного мислення серед молодих науковців, що узгоджується з більш широкими цілями освіти та адвокації прав людини. Крім того, фокусує на ситуації з правами людини в Словенії та імплементації міжнародних і європейських стандартів прав людини в словенську правову систему, конкурс звертається до питань, що мають безпосереднє відношення до нації.

Включення бакалаврських, магістерських і докторських дисертацій забезпечує широкий спектр тем і методологій досліджень, що робить його інклюзивною платформою для студентів з різним рівнем підготовки. Відкриваючи конкурс для кандидатів як з національних, так і з міжнародних інституцій, Омбудсмен сприяє різноманітності та міжкультурним перспективам у дослідженні питань прав людини.

Визнання переможців Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини та подальше вручення нагород підкреслює важливість їхнього внеску. Це не лише визнання їхньої відданості справі, але й натхнення для майбутніх поколінь студентів долучатися до захисту прав людини. Крім того, акцент омбудсмена на необхідності безперервного вивчення, аналізу та усвідомлення питань прав людини відображає прагнення розвивати суспільство, свідоме дотримання прав людини.

Суворий процес оцінювання Експертної комісії, що враховує такі фактори, як оригінальність, складність, актуальність і загальна якість поданих робіт, гарантує, що роботи-переможці відповідають високим стандартам академічної досконалості. Роботи-переможці охоплюють широкий спектр важливих тем у сфері прав людини, від насильства щодо мігрантів до догляду за дорослими людьми з деменцією, домашнього насильства та ролі неупередженої судової системи.

Крім того, рішення зробити нагороджені роботи доступними для громадськості в Генеральній бібліотеці Бежиграда в Люблянці через Куточок омбудсмена є похвальним кроком у напрямку сприяння прозорості та обміну знаннями. Це дозволяє ширшій аудиторії отримати доступ до досліджень, проведених цими талановитими студентами, й скористатися їх результатами, що ще більше збагатить публічну дискусію про права людини в Словенії.

На наше переконання, ініціатива Омбудсмена щодо організації конкурсу дипломних робіт з прав людини в Словенії є позитивним і результативним починанням. Вона не тільки сприяє академічній досконалості, але й сприяє підвищенню обізнаності, формуванню культури поваги до прав людини та забезпеченню активної участі молодих науковців у вирішенні важливих питань, що стоять перед суспільством. Визнаючи і демонструючи ці виняткові роботи, офіс омбудсмена відіграє життє-

во важливу роль у просуванні освіти в галузі прав людини та правозахисту в Словенії. Сподіваємося, що цей конкурс дійсно стане традиційним, надихаючи все більше студентів і навчальних закладів брати участь у захисті прав людини і основних свобод та можливо буде засновано в нашому українському суспільстві.

Висновки. Таким чином, це дослідження заглибилося у багатогранні аспекти, пов'язані з інститутом освітнього омбудсмена в Україні та необхідністю усунення потенційних загроз його функціонуванню. Спираючись на міжнародний досвід, зокрема на рекомендації Міжнародного інституту омбудсмена (МІО), у документі підкреслюється життєво важлива роль омбудсмена у забезпеченні демократичних засад та захисту прав людини в освітній сфері.

Одним із ключових висновків цього дослідження є важливість розпізнавання та систематичного реагування на загрози, з якими стикаються інститути омбудсмена. Загрози можуть проявлятися в різних формах, таких як бюджетні обмеження, політичне втручання або адміністративні перешкоди. Ці виклики часто є прямою реакцією на роботу омбудсмена з розслідування скарг, притягнення до відповідальності державних установ та забезпечення доступу громадян до правосуддя.

Створення інституту освітнього омбудсмена в Україні відповідає процесу трансформації країни в правову, демократичну та соціально відповідальну державу. Він визнає важливість

забезпечення належних умов для реалізації права на освіту, захисту прав студентів, викладачів, науковців та науково-педагогічних працівників. При цьому він відстоює конституційні принципи доступності, безоплатності освіти та рівного доступу до якісної освіти для всіх.

Ініціатива омбудсмена Республіки Словенія щодо організації відкритого конкурсу дипломних робіт на тему прав людини є яскравим прикладом легітимізації діяльності омбудсмена в суспільстві. Заохочуючи дослідження серед студентів на всіх освітніх рівнях і заохочуючи критичне мислення, ця ініціатива сприяє формуванню культури академічних досліджень і підвищенню обізнаності про права людини. Визнання переможців та поширення їхніх робіт серед широкої громадськості ще більше підкреслює важливість їхнього внеску у захист прав людини.

Підсумовуючи, наше дослідження підкреслює вирішальну роль інституту омбудсмена в умовах, що змінюються в Україні, особливо в освітньому секторі. Воно акцентує необхідність пильності у захисті цього інституту від загроз і наголошує на цінності академічних досліджень та ініціатив, які сприяють підвищенню обізнаності про права людини та освіти в галузі прав людини. Оскільки Україна продовжує свій шлях до демократичної та соціально відповідальної держави, інститут освітнього омбудсмена залишається ключовим стовпом у забезпеченні захисту прав громадян та розвитку культури, підзвітності та прозорості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. International Ombudsman Institute. URL: <http://www.theioi.org/> (дата звернення: 16.09.2023).
2. Марцеляк О. В. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмена: світовий досвід та українська модель: автореф. дис. ... д-ра юр. наук: 12.00.02. Одеса, 2004. 34 с.
3. IOI GUIDELINES ON THE SUPPORT TO COLLEAGUES UNDER THREAT. *International Ombudsman Institute*. URL: https://www.theioi.org/downloads/60o21/om-under-threat-guidelines-for-ioi-support_20210901.pdf (date of access: 16.09.2023).
4. Барчук В., Іванов О. Інститут спеціалізованих омбудсманів: перспективи створення в Україні. *Права людини в Україні*. URL: <https://khp.org/1577956791> (дата звернення: 16.09.2023).
5. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII : станом на 2 лип. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 16.09.2023).
6. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 16.09.2023).
7. Деякі питання освітнього омбудсмена: Постанова Каб. Міністрів України від 06.06.2018 р. № 491 : станом на 10 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2018-p#Text> (дата звернення: 16.09.2023).
8. Грезіна О. Зарубіжний досвід упровадження інституту освітнього омбудсмена: компаративний аналіз. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 8. С. 134–137.
9. The Ombudsman awards prizes for bachelor's, master's and doctoral theses in the field of human rights. *International Ombudsman Institute*. URL: <https://www.theioi.org/ioi-news/current-news/the-ombudsman-awards-prizes-for-bachelor-s-master-s-and-doctoral-theses-in-the-field-of-human-rights> (date of access: 16.09.2023).